

ФУНДАМЕНТАЛЬНЕ ВИДАННЯ З КАРПАТОЗНАВСТВА*

Рецензоване видання, що підготовлене на кафедрі славістики Тартуського університету в Естонії і видане в ужгородському видавництві Валерія Падяка при фінансовій підтримці фонду Стівена Чепи, поза сумнівом, з розряду екстраординарних подій в сучасному карпатознавстві. Зроблена безпрецедентна і вельми успішна, на наш погляд, спроба в рамках одного книжкового тому представити зразки текстів, які ілюструють практично всю багату і суперечливу історію писемності історичної Карпатської Русі з самого початку її існування, тобто протягом останнього напівтисячоліття.

У вступі до фундаментального видання “Погляд на писемність і літературні мови Карпатської Русі крізь століття (замість перед. мови)” [тут і далі переклад з російської наш – М.К.] його автор посилається на думку видатного мовознавця і славіста нашого часу Нікити Ілліча Толстого, який “дуже влучно визначив Карпатську Русь як своєрідну і унікальну у слов’янському світі лабораторію дослідів зі створення й вживання літературних мов стосовно до одного і того ж етнічного ареалу”, при цьому “незрідка бідкався, що в перебіг другої половини ХХ століття україністика практично не займалася серйозно дослідженням літературно-мовної ситуації в Карпатській Русі (resp. Підкарпатській Русі), за винятком деяких публікацій, що виходили в Чехословаччині...”. Виправити такий стан речей у цій галузі славістики взявся один із найбільш успішних сучасних учених-славістів Олександр Дмитрович Дуліченко. Цим виданням учень академіка Н. І. Толстого, котрому і присвячується видання, що рецензується, виконав духівницю свого вчителя, який “неодноразово і настійно” радив ученому “зайнятися літературно-мовними аспектами Карпатської Русі”.

О. Д. Дуліченко починав свою дорогу в славистиці з дослідження мови войводинських (бачванських) русинів, що відбито у кандидатській дисертації “Літературна русинська мова Югославії: нарис фонетики і морфології”, Москва, 1974. Нині він – ординарний професор слов’янської філології Тартуського університету (Естонія), відомий фахівець у галузі загального і слов’янського мовознавства. У науці відомий фундаментальними роботами в різних напрямках. У славистиці, зокрема, як автор теорії слов’янських літературних мікромов (поряд з карпаторусинською описав на сьогодні 18 таких мов)¹. Редактор наукових серій з інтерлінгвістики – “*Interlinguistica Tartuensis*” і зі славістики – “*Slavica Tartuensis*». Дійсний член ряду зарубіжних наукових академій, лауреат міжнародної наукової премії ім. Олександра Гумбольдта (2005).

На думку О. Д. Дуліченка, в мовній історії Європи є чимало типологічно подібного, зокрема, у сфері взаємин між етнічною мовою і її частиною

– літературною мовою. При цьому, відзначає учений, “на регіональні літературно-мовні явища у спільності виробляється негативне відношення”. Проте, після повної “перемоги” літературної мови, з’ясовується, що частенько різниця між ним і маргінальними діалектними формами вельми значна, що, у свою чергу, приводить до так званої “мовної втоми” у носіїв діалектів, які “вимушені підпорядковуватися “нічийному” стандарту і кожного разу перемикаються і напружуються”. Такими ж чинниками, які сприяють виникненню регіональних мовних норм, є, на думку укладача наукової хрестоматії, “ностальгія за мовою своїх предків”, “боязнь остаточного зникнення... древньої мовної форми”, “спроби відродити стару локальну літературну традицію”. Чим швидше йдуть процеси мовної уніфікації як частини більш універсальних процесів у суспільстві, наприклад, сучасної глобалізації багатьох сфер, тим активніше виявляються регіональні “протести”, у тому числі й на мовному рівні. В історії Закарпаття було чимало періодів, коли в суспільному житті місцевого слов’янського населення домінував той або інший мовний стандарт східних сусідів (російська або українська літературна мова), проте у всі часи всередині обох мовних таборів ішла боротьба за збереження місцевих особливостей, або ж і зовсім з’являлася третя сила, що виступала за особливий і незалежний статус власної літературної мови. Див., наприклад, прокламацію ужгородської газети “Неділя”, перший номер якої вийшов 6 жовтня 1935 року: «Мы чествуем пересвѣдченъе каждого чоловіка. Мы высоко цѣниме культурну силу так великорусского, як и украинского народа, мы в почести держиме их справедливіѣ націоналнѣ цѣли и стремленья, але при том не хочеме забыти о своем” [цитуємо мовою оригіналу текст, що представлений у виданні на с. 465]. Подібні процеси характерні для багатьох європейських культур ХХ століття, пор., наприклад: “Розквіт діалектної літератури ще з 60-х рр. ХХ ст. почала переживати Італія; чимала традиція є у використанні нижньонімецького діалекту в Німеччині; майже офіціалізований статус так зв. *Schwitzertütsch* і *luxemburgisch* і под.”, слов’янські регіональні (пор. чакавський і кайкавський для хорватської, лясський для чеської й польської і под.; острівні літературні мікромови – югославо-русинська в Сербії і Хорватії, молізьсько-слов’янська в Італії і т. д. “...Таким чином, – підсумовує тартуський учений, – якщо в ХІХ ст. та й в ХХ ст. соціолінгвістична модель мислилася у вигляді однієї спільної літературної мови для всього етносу, то нині ми спостерігаємо ускладнення цієї моделі для багатьох етнічних середовищ за рахунок регіональних і острівних літературних мов, які, природно, не можуть конкурувати із спільними літературними мовами, але своїм функціонуванням збагачують культурно-мовне життя етносу” (с. 13).

Окремо у вступній статті книги розглядаються питання історичної періодизації – “Карпаторусинська писемність в історичному аспекті й мож-

*Дуліченко А. Д. Письменность и литературные языки Карпатской Руси (XV-XX вв.) / Вступительная статья, тексты, комментарии Дуліченко А.Д. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2008. – 908 с.

ливості її періодизації” (сс. 13-16) – і сучасного стану мовних процесів в регіоні – “Карпаторусинське культурне й етномовне відродження кінця 80-90-х рр. XX в.” (сс. 17-19) та “Нормування і кодифікація карпаторусинських варіантів літературної мови в кінці XX - початку XXI вв.” (сс. 19-22). Відзначимо, що на сьогодні кодифіковано вже три варіанти карпаторусинських літературних мов: південнослов'янсько-русинський у Сербії та Хорватії (1923 р.), русинський у Словаччині (1995) і лемківський (русинський) у Польщі (2000). Складніший цей процес відбувається в Угорщині, де русинський рух обмежений демографічно (за даними останнього перепису населення, в країні проживає трохи більше 1000 представників цього етносу) і в Україні, де подібний розвиток обмежений нерозвиненістю громадянської спільноти, з одного боку, і небажанням держави брати участь у розвитку культурного життя русинів, з іншого боку. До цього часу в країні не визначено статусу осіб, що вважають себе окремим етносом (за даними перепису населення 2001 року – більше 10 000 чоловік). Радше вже те, що вирішення проблеми хоч і має уповільнений характер, але не замовчується; ба більше – останнім часом у дискусіях з “русинського питання” все більше українців ратує за елементарне право громадян на етнічну самоідентифікацію (пор. матеріали авторитетного київського журналу “Критика” 2007/2008 рр.).

Незважаючи на численні спроби представити зразки місцевої писемності, починаючи з “Хрестоматії” Євменія Сабова 1893 року, на думку автора, “систематична історія карпаторусинської писемності і літературних мов до цих пір не написана, а представлені зразки текстів... страждають неточністю, довольними “правками” й зміною графіки, неповнотою і так далі” (розділ введення «Про хрестоматію писемності і літературних мов Карпатської Русі», сс. 22-24). При всій категоричності цього зауваження, не можна не погодитися з думкою ученого-лінгвіста. Вільності при передачі текстів у подібних виданнях, їх “адаптація” до тих або інших тогочасних уявлень про “правильність”, котрими перш за все грішать видання радянського часу, неприпустимі в науковій практиці. Рецензована робота О. Д. Дуліченка найбільшою мірою відповідає жанру історичної хрестоматії, тому що її тексти з максимальною точністю відображають особливості оригінальних текстів різних періодів. При цьому слід зауважити, що зробити подібне видання “повним” навряд чи можливо взагалі. Спеціалісти, напевно, вкажуть на “неповноту” ілюстрації мовних особливостей, досліджуваних ними часових періодів, можливо, засумніваються в мірі типовості того або іншого тексту для певного періоду. Ідеальною хрестоматією була б та, в якій фіксувалися б, поперше, всі тексти, написані в регіоні за останнє напівтисячоліття, по-друге, факсимільним способом, що, безумовно, нездійсненно в принципі, та і не потрібно, додамо. Завдання укладача подібної хрестоматії полягає в тому, щоб при мінімумі засобів (текстів) максимально точно представити все їх багатство й особливості функціонування в тому або іншому часовому зрізі. Успіх подібної праці багато

в чому залежить від наявності наукових хрестоматій вузчих часових рамок. Проте, на жаль, подібних видань у справі вивчення писемності й літературних мов регіону вельми і вельми не вистачає. Тим на більше вдячності заслуговує укладач рецензованого видання, котрий, безумовно, добре розуміючи всі складнощі подібної роботи та ще й перебуваючи далеко від досліджуваної мовної території, не побоявся ризику першопрхідця в настільки складному почині, довів до логічного завершення працю багатьох років. При цьому вченому довелося виконати величезний об'єм роботи – систематизувати, прокоментувати й просто передрукувати безліч багатих і різноманітних мовних матеріалів.

Матеріал хрестоматії представлено її укладачем у дев'ятьох блоках:

1. XV ст. (грамота 1404 року); 2. XVI-XVIII ст.; 3. XIX ст.; 4. Кінець XIX - початок XX ст. (до 1918/1919 рр.); 5. XX ст. (1920–1939/1940 роки так зв. “чехословацький період”); 6. XX ст. (20-30 рр.: “лемківсько-русинський” період у Польщі); 7. XX ст. (1940/1941-1944 гг.: “угорський період”); 8. XX ст.: карпаторусинська писемність Америки; 9. XX ст. (кінець 80-х – 90-і рр.: сучасна (карпато)русинська писемність і варіанти літературної мови в різних країнах).

Усередині кожного блоку матеріали розподіляються за різними рубриками, пор., наприклад: “релігійні тексти”, “світська писемність”, “з наукових текстів”, “навчальні тексти”, “газетні тексти”, “з художньої літератури” і т. п., що дає можливість укладачеві хрестоматії продемонструвати функціональну і жанрову різноманітність текстів, створених у рамках кожного періоду. Природно, подібна класифікація має децю умовний характер, тому що не може передати всієї складності тих же “прикордонних” явищ на стику виділених часових рамок. Наприклад, “угорський період” (7 блок – XX століття (1940/1941-1944 рр.) в Ужгороді і Мукачеві починається в листопаді 1938 року, а на іншій частині нинішнього українського Закарпаття – з березня 1939 року, хоча Пряшівська Русь і далі залишалася в “чехословацькому періоді”. У цілому цей зовсім невеличкий часовий відрізок в історії краю був надзвичайно насичений крутими змінами в царині мовної політики і мовного будівництва. Вельми важливим щодо цього був 1939 рік, коли угорським урядом русинська мова була проголошена державною на території нинішнього Закарпаття, а представники трьох основних мовних таборів (русофільського, українофільського і русинофільського) відчайдушно намагалися відстояти своє бачення вирішення мовних проблем. У цей час виходили в Ужгороді русофільські газети “Карпаторусинський Голос”, “Русская Правда”, русинська “Нова Недѣля”, офіційний двомовний орган “Kárpátaljai Közlöny – Подкарпатський Вѣстник”, з січня 1940 року – газета вчителів “Народна Школа” (друкувалася російською мовою до 1941 року, після чого перейшла на мову граматики І. Гарайди). Органами місцевої самоврядності влітку 1939 року була зроблена спроба кодифікувати русинську літературну мову на базі місцевого варіанту російської мови (Грамматика... колективу авторів під керівництвом о.

Юлія Марини)², цією мовою видали цілу серію шкільних підручників, у складі місцевої адміністрації був заснований спеціальний перекладацький відділ. Проте зазначена спроба не увінчалася успіхом, оскільки піддалася критиці з позицій ортодоксальних русофілів (лідер їх більшої частини Георгій Геровський у цей час видав свій варіант граматики³, норми якої були близькі до російської мови), котрі, у свою чергу, не сприймали настільки різкий ухил у бік місцевих мовних особливостей. З іншого боку, не сприймали російських мовних елементів представники власне русинської мовної традиції (автори і редактори газети Мукачівської грекокатолицької єпархії “Недѣля” (1935-38), “Нова Недѣля” з січня 1939 року), які до того ж були підтримані державними органами. Зрештою, вже навесні 1941 року, після видання граматики Івана Гарайди⁴, була повторно кодифікована русинська літературна мова, в якій українські елементи витіснили російські. Остання обставина дозволила залучити до творчої діяльності місцевих українофілів, котрі залишалися без роботи після заборони української мови в краї (після відкритого військового протистояння з січовиками під Хустом 15 березня 1939 року угорська влада здійснила ряд репресивних заходів стосовно представників українофільського табору). Багато хто з них активно співпрацював із редакціями періодики Подкарпатського Общества Наук (науковий журнал “Зоря-Найна”, “Літературна Недѣля” і “Руська Молодежь”). В українофільському середовищі на самому початку того ж 1939 року сталися знакові зміни в області мовного будівництва. У Хусті вийшов номер журналу “Благовістник”, який на території краю фактично уперше був надрукований українською мовою (до цього українофіли користувалися традиційною мовою, в якій відбивалися деякі особливості народних говорів краю). Див., наприклад, мову прокламації “Заклик до ідейних душ”, котра була надрукована на внутрішній сторінці обкладинки щомісячника: “Одиною релігійною газетою в Карпатській Україні є “Благовістник”, що саме виходить перший раз фонетикою. Сю газету треба тепер якнайбільше поширити між народом, щоб так паралізувати згубні впливи всяких релігійних агітаторів, що розбиваючи наш народ релігійно, шкодять і національній його консолідації. Тому шукаємо й кличемо ідейні душі до апостолської співпраці з нами...”

На жаль, усі ці вельми значні зміни в мовній сфері краю протягом майже двох років, які дуже яскраво ілюструють запеклу мовну боротьбу представників трьох напрямів на протязі без малого двох десятиліть так званого “чехословацького періоду”, недостатньо представлені у виданні, що рецензується.

Не представлені й зразки текстів більшості періодичних видань того періоду. Вельми спірним виглядає й некритичне залучення матеріалів у хрестоматію, що були видані в Ужгороді в радянський час у збірнику “Шляхом Жовтня...”, котрі, поперше, страждають ідеологічною упередженістю щодо змісту вибраних текстів і, по-друге, аж ніяк не відповідають тим високим формальним вимогам, котрі справедливо висуває укладач рецензованого видання щодо точності передачі текстів.

У настільки об’ємному виданні не обійшлося, на жаль, і без дрібних огріхів у вигляді друкарських та інших помилок, природу яких, мабуть, визначило комп’ютерне переведення друкарських ксерокопій в електронну версію, збої в якому викликані неякісним станом копій. Звідси, зокрема, друкарські помилки в газетній статті “Розвиваємо...” на сс. 464-466 видання, що рецензується.

До недоліків, на наш погляд, слід віднести й ті випадки, коли помилкові написання в представлених текстах не виправляються укладачем хрестоматії, див.: Догори/дороги і усріхи/успіхи (с.796). При підготовці до нового видання слід виправити і деякі неточності в описі “Букваря...” Іоана Кутки (у бібліографії на с. 847 книги, що рецензується, представлені описи видань 1797, 1799 і 1846 pp.). Буквар, хоча і видавався майже стереотипно (нам відомі ще два його видання – 1815 і 1816 pp.), проте титульні його сторінки дещо відрізняються. У виданні 1797 року, наприклад, надруковано, мабуть, під сербським впливом, “В Будимѣ”; в титулі третього видання слід виправити комп’ютерну “абракадабру” на місці латинського фрагмента “Ruthen. Bukwar.”

При всій неприємності подібних дрібних помилок, на які, безперечно, звернуть увагу фахівці, слід, проте, підкреслити, що не вони визначають достоїнства фундаментального видання, підготовленого на кафедрі славістики Тартуського університету. Укладач першої наукової хрестоматії Олександр Дмитрович Дуліченко у вступній статті до видання з жalem констатував, що досі не існує повного наукового дослідження історії мовних процесів у Карпатському регіоні. Додамо, що після виходу у світ цього видання, зроблений величезний крок у розвитку цього фрагмента карпатознавства. Представлені в томі, що рецензується, багаті мовні матеріали, з одного боку, лише ілюструють всю складність подібного дослідження, однак, з іншого боку, в цілому докреслюють не лише основний круг теоретичних і практичних завдань перед майбутніми дослідниками, але, що вельми важливе, служать майже в достатній мірі вихідним матеріалом для подібної праці в майбутньому.

¹ Одна з останніх публікацій ученого з цієї проблематики, див.: Дуліченко А.Д. Современная этноязыковая Микрославия: состояние и перспектива развития // Плішкова Анна. Русинський язык межді двома конгресами: Збірник рефератів з III. Міжнародного конгресу русинського языка. Краків, 13.- 16. 9. 2007. – Пряшів, 2008. – С. 38-48.

² Грамматика угрорусского языка для середних учебных заведений. Издание Регентского Комиссарского Управления в Унгварѣ. – Унгварѣ, 1940 – 114 с.

³ Геровский Г. Русская грамматика для народных школ. Часть I. Для второго года обучения. – Унгварѣ -Ужгородѣ: Школьная помощь, 1939. – VI+72 с.

⁴ Гарайда Иван: Грамматика русского языка. Выдана Подкарпатского Общества Наук. – Унгварѣ, 1941. – 143 с.